

QARAQALPAQ FOLKLORINDA IRIMLARDIŃ SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Sagatdinova Aynur Uzaqbergen qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik univeriteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (Qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13312275>

Annotaciya. *Bul maqalada qaraqalpaq folklorında irimlardıń qollanılıwı, olardıń til biliminde semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq irimlari misalında sóz etildi.*

Tayanısh sózler: *antonim, antonimiya qubılısı, morfemalıq antonimiya, sinonim, sinonimiya, leksikalıq sinonimler, turaqlı hám ózgermeli sinonimler, idiomalıq hám frazeologiyalıq sinonimler, rus tili hám rus tili arqalı kirgen sinonimler, omonim.*

SEMANTIC FEATURES OF SUPERSTITIONS IN KARAKALPAK FOLKLORE.

Abstract. *This article talks about the use of superstitions in Karakalpak folklore, their semantic differences in language knowledge on the example of Karakalpak superstitions.*

Key words: *antonym, set of antonyms, morphemal antonyms, synonyms, lexical synonyms, correct synonyms, idiomatic synonyms, phraseological synonyms, Russian synonyms, homonyms.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕТ В КАРАКАЛПАКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ.

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование примет в каракалпакском фольклоре и изучение их семантических особенностей на примере каракалпакских примет.*

Ключевые слова: *антоним, явление антонимии, морфологическая антонимия, синоним, синонимия, лексические синонимы, устойчивые и изменяющиеся синонимы, идиоматические и фразеологические синонимы, синонимы, заимствованные через русский язык, омоним.*

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında antonim sózler de basqa da leksikalıq birlikler menen bir qatar da ózine tán orın tutadı. Antonim degende til biliminde seslik qurılısı jaǵınan hár qıylı, mánisi boyınsha bir-birine qarama-qarsı bolǵan sózler túsiniledi. Antonim grekshe: anti – «qarsı», onıma – «at, atama» degendi ańlatadı. Al, qaraqalpaq tilinde olar qarsılas mánidegi sózlerdi ataw ushın qollanıladi. Antonimler predmettiń yamasa onıń belgileriniń qarama-qarsılıǵın emes, al tek olardıń mánileriniń qarama-qarsılıǵın kórsetedi. Mısalı, «bas-ayaq» yamasa «ot-suw» bir-birine qarama-qarsı turǵan predmetler emes, al olar bizdi qorshaǵan dúnyada birgelkili zatlar:

«baya-ayaq» adamnıń músheleri bolsa, «ot-suw» bizge birdey kerek bolǵan real nárse. Tildegi dus kelgen sózge antonim tawıp qoyıwǵa bolmaydı. Termin bolıp yamasa terminniń quramında kelgen sózler antonimlik qásiyetin joıladı. Mısalı: «aq, qara» mánisi qarsılas sózler, biraq, «Aq dárya», «Qara dárya» ha`m «Aq teńiz» - «Qara teńiz» - degen misallarda olar antonim emes. Usıǵan kerisinshe, ayırım turǵanda antonim emes sózler termin mánisinde antonim bolıwı múmkin. Sonday-aq ayırım sózler tek belgili bir kontekstte ǵana antonim bolıwı múmkin. Mısalı:

Sırtı aq ta, ishi tolı kir eken,

Sonındayın maqsımları bar eken (Omar).

Órdegi suw ishedı, ayaqtaǵı uw ishedı (Qaraqalpaq xalıq ertekleri).

Bunday antonimler kontekstlik antonimler dep ataladı.

Antonim haqqında sóz etken Sh. Xojanovtıń¹ miynetin atap ótsek boladı. Bunda qaraqalpaq tilindegi antonimlerdi arnawlı tilde izertlep, olardıń grammatikalıq, stilistikalıq funkciyalarına toqtap ótilgen.

Antonim til bilimde semantikalıq jaqtan qarama-qarsı mánili sózlerge aytilatuǵın bolıp qarsılas mánili sózler degen túsinikti aılatadı. Ilimpaz E.Berdimuratov aytıp ótkenindey: "... olar ayılayın degen oy-pikirdiń ıqsham túsiniwın támiyinlewge sebepshi bolatuǵın tásir retinde naqıl-maqallar da sonday-aq poeziyalıq bayanlawlarda júdá jiyi qollanıladı².

Qazaq tilindegi antonimlerdi arnawlı izerlegen J.Músin: "Lingvistikada qarama-qarsı túsiniklerdi ańlatıwshı sózler antonimler, al qarsılıq túsiniklerdi bildiriwshı sózler bolımsızlıq kategoriyası dep ataladı. Biraq bul antonimler sóz emes, al túsiniklerdi ańlatıwshı topar degendi ańlatpaydı. Sózlerdiń qarama-qarsılıǵı – antonimler qubılıslardı ózinshe sáwlelendiriwi menen tikkeley baylanıslı emes"³ dese, qaraqalpaq til bilimde A.Bekbergenov: "Antonimler predmetniń yamasa onıń belgileriniń qarama-qarsılıǵın emes, al tek olardıń mánileriniń qarama-qarsılıǵın kórsetedi"⁴, –dep jazadı. Al qırǵız tilindegi arnawlı izertlegen B.Usubaliev bolsa: "Mánidegi qarama-qarsılıq sózdiń semantikalıq qasiyetinen kelip shıqpaydı, al obyektiv qarama-qarsılıqlardıń bildiriwinen payda boladı. Antonimlerdiń obyektiv tiykarların tikkeley obyektiv hám pragmatikalıq(obrazlı) qarama-qarsılıq quraydı. Olar ekewi de real"⁵, –dep kórsetedi.

¹ Ш.Хожанов. Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Нөкис, 2017 146-бет.

² Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968. 124-бет.

³ Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. Алматы, 1984, 9-бет.

⁴ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, 1971, 126-бет

⁵ Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ... канд.фил.наук. Фрунзе, 1982. Стр. 2.

Demek, atap ótilgen máseleler hár qıylı til qubılısları bolıp, olardan qosımtalar ortasındaǵı bunday ózgeshelikti G.Patullaeva bılay kórsetedi: “Morfemalıq antonimiya – ańlatatuǵın mánisi bir-birine qarama-qarsı bolatuǵın morfemalardı payda etetuǵın qubılıs.

Mısalı: belgili-belgisiz, bazarǵa bardım - bazardan qayttım”.

Qaraqalpaq folklorında, sonıń menen bir qatarda ırımlarda da antonimler júdá ónimli qollanılǵan. Mısalı, adamnıń tábiyatına hám taǵdirine baylanıslı ırımlarda:

Balanıń **bası** úlken bolsa- bay boladı, **ayaǵı** úlken bolsa- malay boladı.

Bul mısaldaǵı “bası” hám “ayaǵı” sózler adam múshesine baylanıslı antonimlik mánide qollanılǵan.

Oń qas qıshısa- quwanışlı, **shep qas** qıshısa- unamsız jaǵday júzege keledi.

Oń qabaq tartsa- jaqın adam menen ushırasıw kútedi, quwanışlı xabar keledi, **shepqabaq** tartsa- qapashılıq jaǵday júz beredi.

Oń kóz qıshısa- quwanarlıq is boladı, **shep kóz** qıshısa- unamsız jaǵday orınladı.

Oń qulaq qıshısa- birew ózińdi maqtap atırǵan boladı, **shepqulaq** qıshısa- jamanlap atırǵan boladı.

Oń alaqań qıshısa- olja túsedı, **shep alaqań** qıshısa- shıǵası shıǵadı.

Oń jaqtań turǵan kúni, is ońınan keledi, **shep jaqtań** turǵan kúni shebekeyine ketedi.

Oń taban qıshısa, birew qonaqqa shaqıradı, **shep taban** qıshısa, kútilmegen qonaq keledi.

Bul adamnıń tábiyatına hám taǵdirine baylanıslı dóretilgen ırımlardan bolıp, “**oń qas , shep qas**”, “**oń qabaq, shep qabaq**”, “**oń kóz, shep kóz**”, “**oń qulaq, shep qulaq**”, “**oń alaqań, shep alaqań**”, “**oń jaq, shep jaq**” sıyaqlı antonimlik qatarlardan quralǵan. Antonimlerdiń qollanıwınıń tiykarǵı maqseti, qarama-qarsı sózler arqalı eki tárepti salıstırıp kórsetip, gápti ele de tásirli etip jetkeriw beriw bolıp esaplanadı.

Jáne de:

Terisken **oń kózge** shıqsa, **shep qolǵa**: ortanǵı barmaqqa, **shep kózge** shıqsa, **oń qolǵa** kók sabaq baylanadı.

Esnegen waqıtta **shep qol** menen bet kólegeylenip, **oń qol** menen awız basıp turıladı.

Tis awırǵanda onıń qaqsáǵanın qoydırıw ushın bilektiń alaǵanına jaqın jerdindegi tamırı sarımsaq penen ısqılanıp, sol jerge sarımsaq taǵıladı. **On** jaqtaǵı tis awırsa, **shep** bilekke, shep jaqtaǵı tis awırsa, on bilekke taǵıladı. Tis qoyǵannan keyin, baylaw sheshilip, bilekti jıllı suw menen juwsa, sarımsaqtıń da iyisi ketedi.

Pıshıqtıń tilegi jaman boladı: “Bul úyde kempir-ǵarrı ǵana qalǵay, birewiniń **on** kózi, ekinshisiniń **shep** kózi shıqqay! Birewiniń **on** jaǵınan, ekinshisiniń **shep** jaǵınan barıp, aldındaǵısın tartıp jer edim” deydi.

Bul mısallar da “**on-shep**” sıyaqlı kelbetlik sózler arqalı jasalǵan. Olar bir-birine qarama-qarsı bolǵa antonim kelbetlikler esaplanadı. Jáne de olar ırımlar tiliniń tásirli bolıwında úlken xızmet atqaradı.

Esiktiń eki jaǵında turıp sálemlesilmeydi, ya **ishte**, ya **sırtta** turıp salemlesilmeydi.

Gúbi piskende alınǵan may **áweli** qasıqqa jaǵılıp, **soń** awız tiyiledi.

Nandı **áweli** jawıp kelgen adamnıń ózi jeydi, basqalar sonnan **keyin** awız tiyedi.

“**Balamnıń** qalıń malı **az** bolsın, **qızımdiki kóp** bolsın” degen niyette, ul bala otız bes kúnde, qız bala qırıq bes kúnde qırqınan shıǵarıladı.

Keltirilgen ırımlardaǵı “**ishte-sırtta, áweli-soń, áweil-keyin, az-kóp**” sıyaqlı ráwish sóz shaqabındaǵı sózler antonim ráwishler xızmetinde qollanılǵan.

Alıs jerge jolǵa shıǵıp baratırǵan sapar shegiwshi **jaqın** juwıqlarına jolıq berip atlansa jolı ashılıp saparı sátlı boladı.

Kesede shámbe kórinse, “qonaq kiyatır” dep túsiniledi. Shámbe **uzın** bolsa– uzın, **kelte** bolsa – kelte, **qattı** bolsa – er adam, **jumsaq** olsa – hayal adam kiyatırǵan sanaladı.

Jáne de adamnıń sırtqı kelbetin bildiretuǵın “**uzın-kelte**”, zattıń hal-jaǵdayın bildiretuǵın “**qattı-jumsaq**”, sonıń menen bir qatarda “**alıs-jaqın**” sıyaqlı sózler mánileri jaǵınan bir-birine qarama-qarsı bolıp, antonim kelbetlikler xızmetin atqaradı.

Eger úyde **qız** tuwıla berse, kelesi bala “**ul** bolsın” degen niyette oǵan er balanıń atın qoyadı.

Sebepsiz **kóp kúlgen** sebep penen **bir jılaydı**.

Bul mısallarda “**qız-ul**” sıyaqlı atlıq sózler, “**kúliw-jılaw**” sıyaqlı feyil sózler bir-birine qarama-qarsı mánilerde qollanılıp, antonim atlıq hám antonim feyiller xizmetinde kelgen.

Sonıń menen bir qatarda qaraqalpaq folklorındaǵı ırımlarda morfemalıq antonimiya qubılısına ushıraǵan sózler ushırasadı. Yaǵnıy, túbirleri saqlanıp, qosımtaları bir-birine qarama-qarsı antonimlik máni ańlatadı. Mısalı:

Ay shalqalap tuwılsa , kún suwıtıwınıń nıshanı. “Bizge **jaylı**, ózińe **jaysız** bolsın” tilese hawa rayı ózgeredi.

Qayırılı xabardı jetkergen aytıwshı qurı qol qaytarılsa, sońı **qayırsız** boladı.

Astı ishkiń kelip tursa **ishpeseń** de, ishkiń kelmey **ishseń** de sawalın bereseń.

Qulaq shıńıldaǵanda soraǵanda qaysı qulaqtıń shıńıldap atırǵanı **durıs** tabılsa, “Birediń maqtap atırǵanı”, **nadurıs** tabılsa, “jamanlap atırǵanı” bolıp shıǵadı.

Bul mısallardaǵı “**jaylı-jaysız, qayırılı-qayırsız, ishseń-ishpeseń, durıs-nadurıs**” sózlerinde túbirleri saqlanıp, qosımtaları arqalı mánileri bir-birine qarama-qarsı bolıp kelgen.

Tildiń leksika-semantikalıq baylıǵı hár qanday leksikalıq birliktiń kóp mánililigi menen bir qatarda onıń sinonimlik keń múmkinshiliklerinde kórinedi. Sinonimler til iliminde seslik quramı boyınsha hár qıylı, al mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózler bolıp, olar jámiyetlik qatnastıń talapları tiykarında payda bolıp, tildiń sózlik quramın semantikalıq baylıqların rawajlandırıwda tiykarǵı derekleriń biri sıpatında xizmet etip kiyatır.

Sinonimler aytılıwı boyınsha hár túrli, biraq mánileri jaǵınan bir-birine uqsas, jaqın sózlerden ibarat. Sinonimlerdi qálegen jerde birin-biri almastırıp, biriniń ornına biri qollanılıp kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar bir-biri menen tek mánilesligi, yaǵnıy bir mániligi menen ǵanan birlesedi, al endi sol ortaқ ulıwma máni olardıń hár qaysısında hár qanday ózgeshelikke iye bolıp keledi. Olardıń ulıwma mánisi ortaқ, solayda birinde bar máni ayırıqshalıǵı ekinshisinen tabılmaytuǵınlıǵı anıq seziledi.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasındaǵı sinonimlerdiń qollanılıw ózgesheliklerine qaray otırıp, tilimizdegi leksikalıq sinonimlerdi M.Qalenderov úsh toparǵa bóledi:

1. Turaqlı hám ózgermeli sinonimler;
2. Idiomalıq hám freazeologiyalıq sinonimler;
3. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sinonimler;

Kurs jumamızda usı klassifikaciyağa tiykarlana otırıp, qaraqalpaq ırımlarında qollanılğan turaqlı hám ózgermeli sinonimler qollanılğanlıgın kóriwimizge boladı.

Turaqlı hám ózgermeli sinonimler. Tildegi sózler tuwrı mánide keliwi menen birge ózgergen mánide de qollanıla beredi. Bunday ózgesheliklerine qaray qaraqalpaq tilindegi sinonimler bir neshe toparğa bólinedi. Ádebiy tilden basqa sózler mene qarım-qatnasqa túspey-aq jeke turǵanda ulıwma mánileri bir-birine mániles ekenligin birden ayırıwǵa bolatuǵın sinonimlerdi turaqlı sinonimler dep ataymız.

Bul sinonimleri qálegen jerde de biriniń ornına ekinshisi qollanıla beredi. Kontekste de, jeke ózi turǵanda da olardıń mánileri bir-birine jaqın sózler ekenligi kózge taslanadı. Mısalı:

Shıbın kóp bolsa, sol jılı **toqshılıq, molshılıq** boladı.

Eger úyde qız tuwıla berse, kelesi **bala** “ul bolsın” degen niyette oǵan er balanıń atın qoyadı.

Tunǵısh **perzent** asırawǵa berilse úydiń dáwleti qaytadı.

Tunǵısh **perzent** “dáwlet iyesi” esaplanadı.

Birew sóylep atırǵanda bala túshkirse, sóylewshi haq gápti aytıp otırǵan boladı.

Balanıń tisi túskende jaydıń tırnaǵına “taw bol, tas bol, meniń menen jas bol!” dep kómiledi.

Írımardaǵı keltirilgen bul mısallar sinonimlik xızmette de qollanılğan. Birinshi mısaldaǵı “toqshılıq, molshılıq” sózleri menen sinonim bolıp kelgen bolsa, ekinshi mısaldaǵı “ul, bala” sózleri sırtqı forması basqa, biraq mánileri bir-birine jaqın sinonimler esaplandı. Bunnan tısqarı, úshinshi hám tórtinshi mısallar, besinshi hám altınshı mısallar, yaǵnıy “perzent, bala” sózleri bir-biri menen sinonim xızmetinde qollanılğan.

Boyjetken qız er adamnıń baskiyimine qızıǵıp basına kiyip qoysa, bas kiyim iyessin súyip qaladı.

Boyi jetip qalǵan qız shıǵanaǵın bir nemege abaylamay urıp alsa, jigittiń súyip qalǵanı hám oylap otırǵanı boladı.

Júkli hayal túyeniń góshin jese, bosana almay, qıynalıp kóp júrip qaladı. Qağazǵa túyeniń súwreti salınıp atlanqızıladı.

Hámileli hayal shash kesse, bolajaq náresteniń ómiri qısqa boladı.

Hámiledar hayal jeńil bosanıwı ushın qız balanıń kóyleginiń eteginen, ul balanıń shalbarınıń balaǵınan “ırımlıq” kesip alınadı.

Ayaǵı awır hayal tıyıq uslasa, mezigilinen burın bosanıp qoyadı.

Ekiqabat hayal qoyanıń góshin jese, balasınıń erini qoyanjıyırq boladı.

Boyı tolı hayal tolarsaq jese, tolǵaǵı awır ótedi.

Ayı-kúni jaqınlaǵan hayaldı “ishtegi bala úlkeyip ketedi” degen ırım menen kóp jatqızbaydı.

Keltirilgen mısallardıń barlıǵı “júkli hayal” dıń sinonimi bolıp esapalanadı. Bul mısallardaǵı “hámileli hayal, hámiledar hayal” sinonim sózler qosımtalar arasında jasalǵan bolsa, qalǵan mısallardaǵı sinonim sózler sóz benen sózdiń arasında jasalǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Biz bul sózlerdi stillik talapqa say túrde ǵana qollana alamız. Qaraqalpaq folklorında ırımlar janrlıq ózgeshelikleri boyınsha kishi kólemdegi shıǵarma sıpatında tanılıp, belgili bir kórkemlik tárepi, salmaqlı ornı menen ajralıp turadı. ırımlardıń kólemi qısqa bolǵanı menen bildiretuǵın mazmunı júda keń bolıp esaplanadı.

Írim hám aytńımlardıń tilinde kóplegen leksikalıq birlikler sinonimler, atnonimler menen bir qatarda omonim sózler de qollanıladı.

“Biz sóylegenimizde yáki jazǵanımızda sırtqı forması boyınsha birdey, biraq ańlatıp turǵan mánisi jaǵınan qaraǵanda bir-birine heshqanday jaqınlaspaytıǵın sózlerden de paydalanamız. Bunday sózlerdiń qaysı mánide qollanılıp turǵanlıǵın sóz dizbegindegi yamasa gáptegi sózlerdiń óz ara baylanısınan, aytńalyın degen tiykarǵı pikirden ǵana ańlawǵa boladı”⁶.

Qaraqalpaq ırımlarında da sırtqı dúzilisin birdey, biraq mánileri hár qıylı bolǵan sózler ushırasadı. Mısalı:

⁶ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс 1994. 33-бет

Keshte tús ayılmaydı. Tústi aytpasa bolmaytuğın jağdaydan aldın “Aldım kúndiz” dep ayıldı.

Jańa túsken kelinshek kúyewiniń baskiyimin kiyip kóre berse, úydiń bas iyisine aylanadı.

Bul mısallardağı “tús” sózi omonimler esaplanıp, birinshi mısalda tús sózi atlıq mánisinde “tús kóriw” mánisinde qollanılğan bolsa, ekinshi mısalda “kelinshek bolıw” feyil mánisinde qollanılğanlığın kóriwimizge boladı. Olardıń sırtqı dúzilisi birdey bolıwına qaramastan, mánileri harqıylı bolıp omonim bolıp qollanılğan.

REFERENCES

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Tashkent: «Sano-standart», 2018. 184-b.
2. Abdinazimov Sh. «Qaraqalpaq til tariyxı» – Tashkent: «Sano-standart», 2018. 208-b.
3. Abdinazimov Sh., Pirniyazova A., Shinnazarova S. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» – Tashkent : 2018. 192-b.
4. Allambergenova G. «Lingvofolkloristika» páninen kurs jumısın tayarlaw boyınsha kórsetpeler». – Nókis: «Ilimpaz», 2023. 72-b.
5. Daniyarova Z, Qaraqalpaq dástanlarında antroponimlerdiń lingvokulturologiyalıq analizi. filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) dissertaciyası. – Nókis: 2023. 132-b.
6. Dáwletov M, Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi – Nókis: «Bilim», 2020. 540-b.
7. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Кандидатлық диссертациясы. Нөкіс. 1992. 139-б.
8. Бекбергенов А. Синонимлер ҳәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1971.
9. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лекцикология. – Нөкіс: Билим, 1994. 186 б.
10. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. – Нөкіс: 1993. 9
11. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 86-том. – Нөкіс: «ИЛИМ».
12. Хожанов М. «Қарақалпақ тилинде орнитонимлер». Монография. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2019. 95-б
13. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. – Нөкіс. 2014. 2-бет.
14. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкіс. Билим. 1996. 340 бет.